

Europa in het Nederlandse politiek-parlementaire debat, 1945-2010

Voordracht in het kader van het Onderzoeksseminar van de Vakgroep Geschiedenis van de RU Groningen, 4 juni 2009 (onderstaande tekst betreft een uitgeschreven weergave van de toen gehouden mondelinge presentatie)

Het onderzoeksproject waarmee we ons momenteel bezig houden en waarover ik gevraagd ben vandaag een presentatie te houden is geïnitieerd door het Montesquieu-instituut in Den Haag. Dit Instituut is kort geleden (in 2007) opgericht en houdt zich bezig met vergelijkend onderzoek naar de parlementaire geschiedenis in Europa, met name in de landen van de Europese Unie.

Ons onderzoek, dat zich in een ontwikkelingsstadium bevindt (het eerste hoofdstuk is inmiddels afgerond), betreft de positie van Europa in het naoorlogse politiek-parlementaire debat in Nederland. De uitvoering wordt gecoördineerd door het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) in Nijmegen, dat ressorteert onder de Radboud Universiteit, en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in Groningen. De samenwerking tussen de twee uitvoeringsinstanties reflecteert op adequate wijze de nadruk die dit onderzoek legt op zowel het parlement als de politieke partijen. Dit vinden we ook terug in het bronnenonderzoek. We richten ons niet alleen op de Handelingen van de Staten-Generaal, maar ook op partijprogramma's, verkiezingsprogramma's, partijbladen, strategische notities, etc. U begrijpt, onderzoekstechnisch gezien is dat een *mer à boire*. Zelden hebben wij een onderzoek meegemaakt waar het aanbod van bronnenmateriaal zo overstelpend is als juist in dit geval. Goed schiften en selecteren is meer dan ooit een belangrijke kwaliteit. Soms zijn we gedwongen secundaire literatuur en informatie uit kranten te gebruiken om bepaalde onduidelijkheden in de bronnen te verhelderen. Uiteraard maken we ook gebruik van *oral history*: we voeren gesprekken met de politiek-parlementaire hoofdrolspelers uit onze onderzoeksperiode.

Het onderzoek betreft de jaren 1945 tot 2010. 'Nijmegen', in de persoon van dr. Jan Willem Brouwer, neemt de periode 1945-1985 voor zijn rekening, 'Groningen' (dr. Anjo G. Harryvan en ondergetekende) de jaren erna. Dit alles wordt geacht te leiden tot de publicatie van een boek van ongeveer 300 pagina's dat als alles naar wens verloopt zal verschijnen in het voorjaar van 2011 en wordt uitgegeven bij uitgeverij Boom in

Amsterdam.¹ Het is de bedoeling om een breed toegankelijke publicatie te schrijven, niet alleen bedoeld voor vakbroeders, maar ook voor beleidsmakers, journalisten en natuurlijk de geïnteresseerde burger. Het is opmerkelijk dat er tot op heden geen overzichtswerk bestaat van het parlementair-politieke debat in Nederland over de Europese integratie. Wat in ons land over Europa is verschenen richt zich voornamelijk op het regeringsbeleid, en het leeuwendeel dáárvan beperkt zich in de tijd tot de periode 1945-1975.² Parlement en politieke partijen zijn hierbij stiefmoederlijk behandeld. Er is wel een werk van Annemarie van Heerikhuizen³ over de vroege naoorlogse periode en een monografie van de journalist Gerry van der List⁴ over het buitenlands beleid van de VVD. Maar, afgezien van een aantal artikelen, waaronder een knap overzichtsartikel van Gerrit Voerman⁵, is dat het wel zo ongeveer.

Dit boek beoogt derhalve in een historiografische lacune te voorzien. Daarnaast is er een meer inhoudelijke verklaring voor het project. Nederland - en met name de Nederlandse politiek - stond lange tijd bekend als geharnast voorstander van de integratie-ontwikkeling in Europa, maar lijkt recent fundamenteel van koers te zijn veranderd. Waar in het verleden regering en parlement de Europese samenwerking geestdriftig ondersteunden, en de bevolking stilzwijgende instemming verleende, is er de laatste tijd juist sprake van een toenemende Eurosceptis. De periode van *permissive consensus* is voorbij. Europa als succesvol elite-project ligt onder vuur, de elites zelf zijn onzeker geworden. Europa is sinds kort een 'angstproject' geworden waarmee beleidsmakers en politici zich niet meer automatisch durven te identificeren.

Natuurlijk is er al veel onderzoek gedaan naar deze veranderingen, vooral door politicologen en sinds het Grondwetsreferendum van 2005 door sociologen. Historici hebben zich tot op heden opvallend weinig met het

¹ De werktitel van het boek luidt: 'De consensus verloren; opkomst en neergang van het Europa-idealisme in de Nederlandse politiek, 1945-2010'.

² Zie b.v. R.T. Griffiths (red.), *The Netherlands and the integration of Europe 1945-1957* (Amsterdam 1990); J. Molegraaf, *Boeren in Brussel. Nederland en het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, 1958-1971* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1999); A.G. Harryvan, J. van der Harst en S. van Voorst (red.), *Voor Nederland en Europa. Politici en ambtenaren over het Nederlandse Europabeleid en de Europese integratie* (Amsterdam 2001); A.G. Harryvan, *In pursuit of influence. The Netherlands' European policy during the formative years of the European Union, 1952-1973* (Brussel 2009).

³ A. van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement (1946-1951)*, (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998).

⁴ G. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid, 1948-1994* (Leiden 1995).

⁵ G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005), 44-64.

onderwerp beziggehouden, evenmin als met eraan verbonden themata als het democratisch tekort in Europa. Dat is spijtig aangezien vooral in de recente Grondwetsdiscussie (voorafgaand aan het referendum in 2005) de afwezigheid van historisch besef in brede lagen van de bevolking (en in de politiek en journalistiek) zich in belangrijke mate deed gelden. Wat thans noodzakelijk is is een hermeneutische analyse te ontwikkelen van het onderwerp door de decennia heen. Het beoogde boek is een betrekkelijk laagdrempelige poging om de meningsvorming omtrent het Nederlandse Europeabeleid en de plaats van Nederland in Europa te stimuleren (wat ook een belangrijk criterium was voor toekenning van gelden zijdens het Europafonds). Het legt geen expliciete relatie met het hedendaagse debat over bijvoorbeeld Europese integratie-theorieën. Wel geven we op impliciete wijze aandacht aan de rol van het gangbare Europa-discours in parlement en politieke partijen. Het boek spreekt geen waardeoordeel uit over de Europese integratie, het geeft geen antwoord op de vraag of Europa iets goeds of slechts is. Met dat soort noties bent u de afgelopen weken tijdens de campagne voor de Europese verkiezingen al ‘doodgegooid’. Wel proberen we in kaart te brengen en waar mogelijk te verklaren wat er in de Nederlandse politiek aan de hand is en proberen we mogelijke koerswijzigingen te analyseren.

We hebben besloten tot een opdeling in twee tijdvakken en zeven hoofdstukken. De periode van de eerste 40 jaar waar Brouwer zich mee bezighoudt wordt gekenmerkt door de brede consensus die er in Den Haag bestond over nut en noodzaak van de Europese integratie. In ieder geval tot het eind van de jaren zestig was het federalisme een belangrijk streven voor de verschillende politieke partijen. De grootste partijen, de KVP en PvdA, namen hierbij het voortouw, geleid door hartstochtelijke Europeanen als Marga Klompé en Marinus van der Goes van Naters (‘de rode jonkheer’). De parlementaire fractie van de PvdA was beduidend enthousiaster over Europa dan de meeste geestverwanten in de regering, onder wie minister-president Drees. Een verklaring voor de parlementaire hartstocht is moeilijk te geven. In 1949 sprak minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker van een pseudo-religie en daar had het inderdaad alle trekken van. Natuurlijk was er de wens een nieuwe oorlog tussen de Westeuropese landen te voorkomen en extreme vormen van nationalisme uit te bannen. Bovendien wilde Nederland met behulp van Europa het welvaartsniveau verhogen. Volgens de historicus James Kennedy werd daarnaast het integratiestreven als ‘modern’ beschouwd en alleen al daarom als wenselijk.⁶ De opvatting dat integratie noodzakelijk en onvermijdelijk was maakte veel indruk. Tenslotte zou je kunnen zeggen

⁶ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Meppel 1995), 58-59.

dat parlement en politieke partijen wat gemakkelijker konden toegeven aan gevoelens van idealisme, omdat ze zich in vergelijking met de regering minder behoefde te bekommeren om de weerbarstige praktijk van het dagelijks bestuur en het sluiten van compromissen. Nogmaals, KVP en PvdA liepen voorop bij het tentoonspreiden van het Euro-idealisme. Voor de KVP was een prettige bijkomstigheid dat de meeste Europese zusterpartijen van katholieke denominatie regeringsverantwoordelijkheid droegen (CDU in Duitsland, DC in Italië, PVC in België, etc.). De andere grotere Nederlandse politieke partijen, VVD, CHU en ARP, koesterden aanvankelijk twijfels maar werden in de jaren vijftig als het ware meegezogen in de federalistische consensus. Alleen aan de uiterste linker- en rechtervleugel van het politieke spectrum, in de kringen van CPN, PSP resp. SGP en GPV, waren kritische geluiden over Europa te horen, maar dit waren – met alle respect - margepartijen.

De consensus onder de grote partijen zou een korte interruptie ondergaan aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, en dat kwam met name door de opstelling van de PvdA, op sleeptouw genomen door een steeds invloedrijker wordende linkervleugel. Het was de tijd van ‘Nieuw Links’ en ‘Tien over Rood’, van meerderheidsstrategieën en ononderhandelbare strijdpunten. Europa werd, althans in deze kringen, gezien als een kapitalistisch project, een project van ondernemers. De gebruikte leuze ten tijde van het progressieve kabinet-Den Uyl was: ‘Europa zal socialistisch zijn of het zal niet zijn’. Dit alles viel samen met een langdurige periode van stagnatie en pessimisme in Europa, in het verlengde van de oliecrisis. Maar in de jaren tachtig schaarde ook de PvdA zich weer in het gesloten front van Europegezinde partijen. Het afschudden van de ideologische veren, door Den Uyls opvolger Wim Kok, is hiervoor een van de verklarende factoren. Europa-woordvoerder Maarten van Traa nam in de Kamer expliciet afstand van de zojuist genoemde leuze over de noodzaak van een socialistisch Europa.⁷ De Europese Akte, leidend tot de inwerkingtreding van de gemeenschappelijke markt, werd in sociaal-democratische kring van harte ondersteund, al was er de vaak geuite klacht dat Europa te weinig sociaal was en te veel neo-liberaal. Europa zou verder moeten gaan dan alleen de marktintegratie, ook op milieugebied zouden er stappen moeten worden gezet. De PvdA voerde dus oppositie tegen het tweede kabinet-Lubbers met pleidooien voor *meer* Europa. Inmiddels zijn we aanbeland in de periode die Harry van en ik als onderzoekers voor onze rekening nemen, de periode 1985-heden.

⁷ Handelingen Tweede Kamer, 12 november 1986.

We hebben zojuist het eerste hoofdstuk afgerond (in het boek zal dat hoofdstuk 4 zijn) dat de periode 1986-1993 behandelt.⁸ Vandaag wil ik aan deze periode aandacht besteden, wellicht de meest interessante fase van het gehele boek. In deze jaren beleven we zowel de hoogtijdagen van het Europa-idealisme in de Nederlandse politiek, als meteen ook de eerste tekenen van scepsis en neergang. Het hoogtepunt van het Nederlandse Europa-idealisme moet worden gedateerd in de periode 1989-1991. Er was toen *sowieso* al sprake van euforie over het 1992-project dat de gemeenschappelijke markt inluidde, maar er gebeurde in die periode nog veel meer. De val van de Muur, de eenwording van Duitsland en het einde van het communisme in Oost-Europa hadden een katalyserende werking op de Nederlandse houding ten aanzien van het proces van Europese integratie. In de Tweede Kamer werd letterlijk gezegd: ‘Als de Duitse eenwording niet kan worden gestopt, dan moet de Europese samenwerking maar worden versneld.’⁹ Ook in kringen van de VVD, korte tijd later overtuigd critica, groeiden de Europese bomen op dat moment nog tot in de hemel. De VVD, bij monde van woordvoerder Frans Weisglas, pleitte voor meer Europa, bijvoorbeeld door uitbreiding van het aantal beleidsterreinen dat onder Europees bestuur zou moeten komen te vallen en door het verlenen van uitgebreidere bevoegdheden aan het Europees Parlement (een dominant thema in deze tijd).¹⁰ Staatssecretaris Piet Dankert (Lubbers-III) meldde in de Kamer triomfantelijk dat het federale einddoel binnen bereik was gekomen en vooral de PvdA-fractie reageerde euforisch op deze mededeling.¹¹ Een interessante ontwikkeling, omdat de ‘finaliteitsdiscussie’ tot dan toe door de regering zorgvuldig buiten het debat was gehouden.

Welnu, dit alles leidde tot een situatie waarin de Nederlandse regering zich niet langer uitsluitend fixeerde op verdere ontwikkeling van de *economische* integratie, maar dat voor het eerst ook *politieke* integratie (aangelegenheden van buitenlands beleid, binnenlandse zaken en sociale politiek) meegenomen werd in de pleidooien voor meer Europa. Ook dat was nieuw. Tijdens het EU-voorzitterschap van 1991 lanceerde het Nederlandse voorzitterschap een voorstel voor een Europese Politieke Unie (EPU), die voor een belangrijk deel op communautaire leest geschoeid zou moeten zijn. Het verregaande regeringsvoorstel was grotendeels ingegeven door wensen geuit in het Nederlandse parlement.

⁸ Werktitel: ‘1986-1993: Van Europese Akte tot Bolkestein’.

⁹ Handelingen Tweede Kamer, 1 mei 1990.

¹⁰ Handelingen Tweede Kamer, 12 november 1986.

¹¹ Handelingen Tweede Kamer, 31 oktober 1990.

We kennen het vervolg. Het Nederlandse EPU-voorstel werd afgeschoten op een ‘Zwarte Maandag’ in het najaar van 1991. Nederland kreeg in de Raad steun van slechts één lidstaat, België. Onze regering was te ver voor de muziek uitgelopen en had onvoldoende oog en oor gehad voor signalen die wezen op een op handen zijnde mislukking. Die Zwarte Maandag heeft een traumatiserende uitwerking gehad op het Nederlandse denken over Europa. Bob van den Bos (oud-senator voor D66) heeft er onlangs een mooi proefschrift over geschreven.¹² Minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek meldde dat Nederland was ‘afgegaan als een gieter’¹³ en het Parlement stond met een mond vol tanden. Want hoe kon men een regering aanvallen of bekritisieren die juist precies datgene had gedaan wat nagenoeg kamerbreed was bepleit?

Toch markeerde achteraf gezien juist dit moment het begin van het einde van de Nederlandse Europa-consensus. Eén persoon in het bijzonder zag kans om onmiddellijk na Zwarte Maandag zijn al langer levende bezwaren tegen de ongebreidelde ontwikkeling van Europa openlijk op tafel te leggen en dat was Frits Bolkestein, de toenmalige fractieleider van de VVD. Bolkestein had al in de periode dat hij Staatssecretaris voor Buitenlandse Handel was geweest (tijdens het kabinet Lubbers-I) zijn zorgen geuit over het nodeloos rondpompen van geld uit hoofde van het Europese landbouw- en structuurbeleid. Daarna was hij een tijdje uit beeld geweest als gevolg van zijn prominente rol in de coup tegen partijleider Ed Nijpels in 1986. Maar in 1990 volgde hij Joris Voorhoeve op als fractieleider en in die functie begon hij te morrelen aan het dominante pro-Europa denken binnen de VVD. Het Europa-standpunt was tot op dat moment verregaand bepaald door de zogeheten ‘Straatsburgianen’ in de partij, overtuigde federalisten als Gijs de Vries, Jessica Larive, Hans Nord en Florus Wijsenbeek. Natuurlijk, ook Bolkestein was een fervent voorstander van de gemeenschappelijke markt, maar van integratie op politieke en sociale terreinen moest hij niet veel hebben. Bolkestein riep de totaal verbouwde Straatsburgianen tot de orde en zette de Haagse fractie in korte tijd naar zijn hand (met behulp van de partijbaronnen). Het was bijna onthutsend om te zien hoe woordvoerder Frans Weisglas van de ene op de andere dag gedwongen werd het gangbare Europa-discours aan te passen aan de nieuwe omstandigheden. Van de ene op de andere dag vormde de VVD zich om van eurofiele partij tot eurocritica. Niet tot eurosceptica, want ondanks alles stemde Bolkesteins VVD gewoon in met ratificatie van het Verdrag van Maastricht. Met name de monetaire unie werd als onderdeel van het

¹² B. van den Bos, *Mirakel en debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht* (Assen 2008).

¹³ *NRC Handelsblad*, 2 oktober 1991.

Maastricht-pakket van harte verwelkomd. Dat gold niet voor het sociaal handvest dat bij het verdrag was gevoegd. Nieuwe beleidsscheppende integratie op dat terrein werd afgewezen. Boeiend is het verschil met een aantal jaren ervoor: waar de PvdA tijdens Lubbers-II oppositie voerde met een pleidooi voor *meer* Europa, daar voerde de VVD tijdens Lubbers-III juist oppositie met pleidooien voor *minder* Europa.

De onmiddellijke reactie bij de andere partijen op deze VVD-tournure was er één van hoon en verbijstering. Weisglas kreeg te horen een paladijn van Bolkestein te zijn. Hoe kon een fatsoenlijke partij als de VVD dit nu voor zijn rekening nemen, zo was de kritiek? De europagezinden in CDA, PvdA en D66 konden er niet over uit.

En toch, kun je zeggen, heeft Bolkestein op dat moment een lijn ingezet die nadien door velen is gevolgd en door sommigen is aangescherpt, zoals door Fortuyn, Marijnissen en Wilders. Bolkesteins kritische stellingname werd niet gevolgd door D66 dat tot op de dag van vandaag de traditionele onvoorwaardelijke pro-Europa lijn heeft doorgezet. Ook niet door Groen Links dat zich verrassend genoeg na zijn ontstaan (in 1990) zou onpoppen als aanzienlijk integratie-gezinder dan men had kunnen vermoeden als men kijkt naar de geschiedenis van de bloedgroepen waaruit de partij is ontstaan. Met name de CPN en PSP moesten weinig van de Europese Gemeenschap hebben. Het lijkt erop dat voor wat het latere Europastandpunt betreft het PPR-smaldeel het meest in de melk te brokkelen heeft gehad. Groen Links stemde nog wel tegen de verdragen van Maastricht en Amsterdam, maar niet zozeer omdat het tegen Europa was maar omdat het een ander, meer civiel-ecologisch, Europa voorstond dan op dat moment het geval was. Later zou Groen Links zich tot het gevestigde Europa bekeren en de latere verdragen werden dan ook door Groen Links overtuigend en zelfs hartstochtelijk ondersteund.

Interessant zijn de ontwikkelingen geweest bij CDA en PvdA, want bij deze (regerings)partijen lag de zaak genuanceerder. Ook daar nam de twijfel toe. Dit had vooral te maken met gebeurtenissen in Europa zelf. Het Deense 'nee' tegen Maastricht was een *wake-up call* voor diegenen die Europese integratie gezien hadden als een zich voortdurend verder ontwikkelend (incrementeel) proces. Het falen van de EU in het voormalige Joegoslavië versterkte de twijfel. Daarnaast was er de monetaire crisis van 1992 en 1993. De hoge kosten van de Duitse eenwording hadden de Duitse regering gedwongen tot een rigide anti-inflatie beleid en dit had - gezien de dominante positie van de D-Mark - zijn weerslag op de samenwerking in het toenmalige Europees monetaire stelsel (de voorloper van de huidige monetaire unie). De Italiaanse lire

devalueerde en het Britse pond werd zelfs uit het Europese valutastelsel gehaald. Wat daarbij ook niet hielp was dat Nederland zich juist in deze periode transformeerde van netto-ontvanger van Europese gelden tot netto-betaler. Vooral de VVD maakte daar een politiek nummer van, maar het liet ook de andere partijen niet onberoerd. Kortom, er ontstond een onrust die zijn weerslag had op het denken in de Nederlandse politieke partijen. De PvdA had te maken met een fractieleider, Thijs Wöltgens, die zich hardop begon af te vragen of het wel verstandig was steeds meer nationale verantwoordelijkheden aan Europa over te dragen, vooral op sociaal terrein. Wöltgens gaf interviews hierover in de media¹⁴, maar wist niet à la Bolkestein de partijdiscussie naar zijn hand te zetten. Zijn statuut in de partij liet dit waarschijnlijk niet toe, hij was niet bij machte prominente pro-Europeanen als Dankert en Van Traa te overtuigen. Van Traa verweet Wöltgens inderdaad een ‘bekrompen provincialisme’.¹⁵ Toch was de partij niet meer zo onversneden federalistisch als in de jaren kort ervoor, toen Dankert nog de finaliteitsdiscussie durfde aan te zwingelen. Ook bij het CDA was dit merkbaar, ofschoon op uiterst subtiele wijze, vooral als men kijkt naar het gangbare discours. Waar bijvoorbeeld de term ‘subsidiariteit’ rond 1990 nog gebruikt werd als middel om zo veel mogelijk op Europees niveau te kunnen beslissen¹⁶, daar kon vanaf 1992 juist een meer nationale interpretatie van het begrip worden waargenomen. Besluiten moesten plotseling op een zo laag mogelijk niveau worden genomen, zo dicht mogelijk bij de burger.¹⁷ Daarnaast ontstond er in CDA-kring ongenoegen over het harde ‘afserveren’ van partijcoryfee Lubbers als kandidaat-voorzitter van de Europese Commissie.

Tot zover een aantal impressies uit dit vierde hoofdstuk. De periode 1985-1993 is een buitengewoon boeiende periode waarin zich latere radicale veranderingen voorzichtig beginnen af te tekenen. De eurosceptische Socialistische Partij (SP) komt aan het einde van deze periode voor het eerst in de Kamer.

Als onderzoekers zitten we natuurlijk nog met een aantal vragen: waarom slaagde Bolkestein wél binnen de VVD en Wöltgens niet binnen zijn partij om de discussie naar zijn hand te zetten? Is dit inderdaad een kwestie van statuut binnen de eigen club zoals wij vermoeden? Of was Wöltgens minder overtuigd van de noodzaak de partijlijn om te buigen? Hij sprak zelf over een privé-mening. Een andere vraag: we richten ons in

¹⁴ R. Meines, ‘Europa is hier te veel iets voor specialisten’, *NRC Handelsblad*, 19 november 1991.

¹⁵ M. Kranenburg, ‘Het Europa van de specialisten’, *NRC Handelsblad*, 5 december 1991.

¹⁶ Verslag Vaste Kamercommissie EG-zaken, 8 juni 1989.

¹⁷ CDA-verkiezingsprogramma ‘Wat echt telt’, 1994.

dit onderzoek niet op het brede publiek, maar het is interessant te weten te komen of Bolkestein reageerde op een veranderde meningsvorming in de samenleving (voelde hij de stemming onder de bevolking haarfijn aan?) of was het juist de samenleving die reageerde op Bolkesteins kritische stellingname? We zijn bezig de eurobarometers hierover te raadplegen, alsmede de voor dit onderwerp relevante werken van de politicoloog Philip Everts.¹⁸

Geachte toehoorders, tot zover voor dit moment, ik sta open voor uw commentaar en dank u hartelijk voor uw belangstelling.

Jan van der Harst
Afdeling Internationale Betrekkingen
RU Groningen

¹⁸ Ph. P. Everts, *Wat denken de "mensen in het land"?* Ontwikkelingen in de publieke opinie over problemen van buitenlandse en defensiepolitiek, 1983-1992 (Nijmegen 1992); ibidem, *De Nederlanders in de wereld: publieke opinies na de Koude Oorlog* (Assen 2008).